

ПОКЛИК МЕЧА Й МАНДРІВ: ІДЕОЛОГІЯ, МАСКУЛІННІСТЬ ТА МОТИВАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОХОДІВ ВІКІНГІВ

Іван ВОРОТНЯК

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Україна

i.vorotnyak@chnu.edu.ua

THE CALL OF SWORD AND JOURNEY: IDEOLOGY, MASCULINITY, AND THE DRIVING FORCES OF VIKING RAIDS

Ivan VOROTNIAK

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

i.vorotnyak@chnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2383-0202>

ResearcherID: S-6242-2016

Vorotniak Ivan. The call of sword and journey: ideology, masculinity, and the driving forces of viking raids. The article is devoted to the analysis of a complex of problems related to the prerequisites of the Scandinavian military activity in the Viking Age. **The aim and novelty of the research.** Based on the analysis of written and material sources, the author proves that the determining prerequisites for the wide expansion of the Vikings were the need for high mobility, achieved through travel, which contributed to the formation of the image authority of a brave traveller and discoverer among young Scandinavians, the acquisition of military experience, the desire to seize wealth in a foreign land, which in turn formed the high social status of the king, who generously rewarded his warriors; the existence of a warrior cult, based on a complex of mutual obligations, in which only a brave and successful leader enjoyed unquestioned authority; campaigns served as social elevators, contributing to the rise of social prestige, power and material well-being of individuals endowed with organizational and leadership qualities. **Methodology of the research.** The study draws on a broad array of epigraphic, archaeological, and literary sources to examine the social, ideological, and religious factors underlying the large-scale military activity of the Vikings in Europe. **Conclusions.** The large-scale military activity of the Vikings represents a complex, multifactorial phenomenon in which ideological, social, and religious factors played a decisive role. An analysis of written Scandinavian sources – particularly family sagas, the Poetic Edda and runic inscriptions – reveals the dominance of warrior values within the Scandinavian society of the time.

Key words: Scandinavia, Viking Age, heroic society, ideological prerequisites of military campaigns.

Постановка проблеми. Кінець I тис.н.е. ознаменований останнім масштабним потрясінням підвалин європейської цивілізації до і ранньодержавного періоду. В історичній науці цей складний, неоднозначний процес, який здався середньовічним європейцям катастрофічним, – отримав назву «рух вікінгів». В означеному контексті доречно акцентувати: термін, що «маркував» учасників цього руху, має давньоскандинавське походження. Попервах ним позначався будь-який військовий похід, котрий організовувався й реалізовувався жителями Скандинавського півострову за межами зони їхнього власного поселення¹. Пізніше, в XI ст. «вікінгами» стали називати учасників такого походу. У скандинавістиці існують різні тлумачення змісту даного слова. В лексиконі мешканців означеного регіону у VIII-XI ст. слово «víkingr» могло використовуватись по відношенню до людини, – однак навряд чи вони називали би так самих себе чи свій час. Ймовірно, для них це означало щось на кшталт

«пірат» і вказувало, швидше, на рід занять, до того ж не найпоширеніший.

Німецький клірик Адам Бременський у своєму опусі «Діяння отців Гамбургської Церкви» (1075/1076 pp.) писав про вікінгів наступне: «Там багато золота (між о. Зеландія і Фюн – I. B.), зібраного в результаті піратських набігів. Самі ж пірати, яких там називають вікінгами, а у нас аскоманами (дітьми ясеня, вочевидь натякаючи на матеріал, з якого будувалися човни – I. B.), платять данину датському королю, за що той дозволяє їм грабувати варварів, у достатку мешкають навколо цього моря»². Це слово, безумовно, не ототожнювалося з цілою культурою. В той період воно не обов'язково мало суто негативне забарвлення і не завжди асоціювалося із насильством: цими сенсами воно почало обростати у наступні століття, вже після завершення епохи вікінгів³.

Варто також відзначити, що «вікінгами» називали не лише скандинавів; даний термін вживали по відношенню до всіх піратів Балтійського

¹ Kulakov V. «Baltiiskij akcent v dvizhenii vikingov (etnicheskie diffuzii i tradicii iskusstva)» [The Baltic accent in the Viking movement (ethnic diffusion and artistic traditions)], Archaeologia Lituanica, vol. I, Vilnius, 1999, P. 197 [in Russian].

² Adam Bremenskiy. Deyaniya arhiiepiskopov gamburskoj cerkvi [The Deeds of the Archbishops of the Hamburg Church], Adam Bremenskiy, Gel'mol'd iz Bosau, Arnol'd Lyubekskij. Slavyanskije hroniki [Adam of Bremen, Helmold of Bosau, Arnold of Lübeck. Slavic Chronicles], M., Russkaya panorama, 2011, P. 101 [in Russian].

³ Prajs N. Istoriya vikingov: deti Yasenya i Vyaza [The History of the Vikings: Children of the Ash and the Elm], M.: KoLibri, Azbuka-Attikus, 2021, P. 25 [in Russian].

моря та використовували навіть в Англії. Аналогічно – жертвами набігів вікінгів ставали не лише люди, які жили за межами Скандинавії. Для самих скандинавських етносів всі «вікінги» були піратами, від нападів яких вони не відчували себе захищеними й перебували у небезпеці, як франки чи англійці⁴. Слово «вікінг» у їхньому розумінні не мало романтичного або взагалі позитивного значення⁵. Найбільшою мірою риси грабіжницької стихії вікінга були притаманні фронтирним загонам максимально маргіналізованих елементів, які часто просто не обтяжували себе пошуком пригод на стороні, за морем, а «промишляли мечем і торгівлею» за рахунок відносно менш війсьничих сусідів⁶.

Один з хрестоматійних прикладів описано в «Сазі про Греттіра»: «Людям здавалося великим неподобством, що розбійники і берсерки примушували гідних людей до двобоїв, зазіхаючи на їхніх дружин і добро, і не платили віри за тих, хто гинув від їхньої руки. Багатьох так зганьбили: хто поплатився добром, а хто й життям... Називають двох братів, які були найгіршими. Одного звали Торір Череве, а іншого Егмунд Злий. Вони були родом з Халогаланда, сильніші й вищі на зріст, ніж інші люди. Вони були берсерками і, впадаючи в люті, нікого не щадили. Вони забирали дружин і доньок чоловіків і, протримавши тиждень або два у себе, відсиляли назад. Де тільки вони не з'являлися, усюди грабували і чинили усілякі інші безчинства»⁷. Майже прямо продовжує цей епізод досить популярна сцена сутички Греттіра зі Снеколлем-берсерком, якому він виламав щелепу. Автор саги зазначає: «Тоді часто бувало в Норвегії, що лісові волоцюги виходили з лісів»⁸. Мабуть, справді боротьба з подібними загонами була надзвичайно актуальною у ту епоху. Навіть в XI ст. у Швеції ще міг з'явитися рунічний камінь на згадку про людину – такого собі Асура, сина ярла Хакона, – «який ніс дозор проти вікінгів», тобто захищав свої землі від вторгнень найближчих сусідів⁹.

Вперше слово «вікінг» зафіксоване у давньоанглійській поемі «Відсід» (час складання твору – VII ст.; писемна фіксація відноситься до IX ст., тобто часів правління Альфреда Великого), де описується перемога Хродвульфа і його племінника

Хродгара над вікінгами¹⁰. Точне значення (етимологія) та походження терміну «вікінг», тим не менш, залишається нез'ясованим. Необхідно почати з того, що у давньоскандинавській мові існувало слово «víkingr» чоловічого роду; зазвичай воно перекладається як «морський воїн» і жіночого роду «viking»; останнє застосовувалось до його дій: «vera, fara í vikingu» – вирушати, перебувати у вікінгському поході¹¹.

Саме в цьому значенні це слово вживалося в текстах рунічних написів. Більшість таких подорожей на практиці були військовими експедиціями, котрі здійснювались групою воїнів (давньоскандинавське «líð», «drótt») під проводом якогось керманіча чи вождя. В якості прикладу С. Брінк наводить напис на рунічному камені з Габлінгбо (о. Готланд, Швеція): «Хельге вирушив на захід «з вікінгами»»¹². Аналогічні свідчення містить напис із Херлінгсторпа у Вестергьотланді (Швеція); в ньому зазначено, що чоловік на ім'я Толі «був убитий на заході під час вікінгу»¹³. Епіграфічні джерела вказують й на те, що слово «вікінг» могло використовуватися і як чоловіче ім'я, і як прізвище (до прикладу – Токі вікінг)¹⁴.

Загальною назвою у європейців для позначення язичницьких нападників на християнські святині було «нормани»: спершу мешканці Європи не цікавилися їхнім походженням чи причинами вторгнень, а лише фіксували їхній прихід з Півночі. Більша обізнаність у походженні північних розбійників дала їм низку нових прізвищ: в Англії їх називали ден («данець», до того ж незалежно від того, були вони з Данії чи з Норвегії); в Ірландії – фіннгал («світлий чужинець», назва норвежців), дубгалл («темний чужинець», данці) чи лохнах («людина озер» гельською мовою); у Німеччині, як вже зазначалося, – аскеман¹⁵. Таким чином, слово «вікінг» позначало вихідця зі Скандинавії, особу сумнівної репутації, яка залишила дім й вирушила у заморський похід із метою наживи – за рахунок торгівлі, визиску чи грабунку¹⁶.

В історичній науці сформувалась низка версій стосовно генези даного терміну¹⁷. Однією з найпоширеніших помилок, які трапляються навіть в сучасній академічній літературі – позначення вікінгів як народу, племені, етносу. Так, автор класичного фундаментального дослідження, присвяченого

⁴ Krause A. Die Welt der Wikinger [The World of the Vikings], Frankfurt am Main: Campus, 2006, P. 13 [in German].

⁵ Papakin A. Svitank Rusi. Viiskova sprava v ukraini epokhy vikiniv (IX-X st.) [The Dawn of Rus'. Military Affairs in Ukraine during the Viking Age (9th-10th centuries)], Kyiv: Tempora, 2023, P. 7 [in Ukrainian].

⁶ Hlevov A. «Druzhina Severa kak istoricheskij fenomen» [The Druzhina of the North as a Historical Phenomenon], Skandinavskie chteniya 1998 goda, С.-П.: Nauka, 1999, P. 53 [in Russian].

⁷ Saga o Grettire [Grettir's Saga], М.: Nauka, 1976, P. 32 [in Russian].

⁸ Ibidem, P. 70.

⁹ Prajs N. Istoriya vikingov..., op. cit., P. 25.

¹⁰ Vidsid [Vidsid], Drevneanglijskaya poehziya [Old English Poetry], М.: Nauka, 1982, P. 17 [in Russian].

¹¹ Buaje R. Vikingi. Istoriya i civilizaciya [The Vikings: History and Civilization], С.-П.: Evraziya, 2014, P. 137 [in Russian].

¹² Brink S., «Who were the Vikings?», The Viking World, New York-London: Routledge, 2008, P. 6 [in English].

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Papakin A. Svitank Rusi..., op. cit., P. 8.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Детальніше про походження і значення терміну «вікінг» див.: Krüger J. «Wikinger» im Mittelalter. Die Rezeption von *vi'kingr* m. und *vi'king* f. in der altnordischen Literatur [«Vikings» in the Middle Ages. The Reception of *vikingr* (m.) and *viking* (f.) in Old Norse Literature], Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2008. 289 s. [in German].

історії середньовічної Європи Г. Кьонігсбергер стверджує, що вікінгами «називали скандинавів, мешканців Скандинавського півострова, які займалися землеробством і рибальством»¹⁸. Насправді ж цей термін ніколи не відносився до всіх мешканців Скандинавського півострова, і в ту епоху, як вже відзначалось, його використовували по відношенню до багатьох людей, котрі ніколи не проживали на цій території. Доволі поширеним було припущення, що слово «вікінг» походить від затоки Viken (Осло-фьорд, Норвегія): відповідно, його трактували як «люди, які живуть або прибувають з Вікена»¹⁹. Однак в усіх середньовічних джерелах жителі Віка називалися не «вікінгами», а зовсім іншим терміном – «vikverjar» або «vestfaldingi» (від назви Вестфолль)²⁰. Таку інтерпретацію критикував французький скандинавіст Р. Буайє. Його аргументація: вікінги ніколи не влаштовували своїх укріплених таборів у бухтах, а тільки на острівцях або островах, таких як Фосс на Сені, Нуармутє на Луарі, Груа в Бретані, Камарг на Роні, Валхерен на Шельді, Танет і Шеппі на Темзі й т.п. Острів староскандинавською – «-ey», і в такому випадку треба було б говорити «eyingar», а не «vikingar»²¹.

Згідно з іншою версією соціонім «вікінг» походить від давньоанглійського слова «wic»: воно означає табір або фортеця²². Вважається, що вікінги будували тимчасові табори та укріплення під час своїх походів до Англії. Суфікс «ing», зазвичай, означає людину, яка належить до певної маргіналізованої групи. Отже, якщо давньоскандинавська етимологія є вірною, то «вікінг» означає «людина або люди з фьордів»; якщо ж дотримуватись давньоанглійської версії, то «вікінг» означає людину або людей з табору²³.

На думку англійського вченого С. Брінка термін «вікінг» може походити від балтського слова «wic», яке, у свою чергу, було германізованим латинським «vicus» – «гавань, торгове місце», яке фігурує в таких назвах, як Іпсвіч (Ipswich), Норвіч (Norwich), Хемвіч (Hamwich)²⁴. Ця ідея набула значного поширення, коли дослідники поступово перейшли від вивчення мілітарної активності вікінгів до дослідження їхньої торгівельної діяльності. Отже, вікінгом був той, хто відвідував ці «віки», й тому їх називали «вікінгами», – «людьми, які відвідували віки і торгували у віках»²⁵. Німецький історик В. Фогель мав іншу точку зору. Він вважав, що попервах термін «wik» означав щось на кшталт складу чи місця

вивантаження товару, де купці з мандрівних торгових караванів мали змогу відпочити. Фогель, таким чином, порівнює «vik» зі східними караван-сараями²⁶.

Ще однією цікавою гіпотезою, проте не настільки вірогідною в її логічному обґрунтуванні, була ідея, що «вікінг» може мати сенсовий зв'язок зі словом «vika» – «відстань у морі», (звідси в англійській мові термін «week» – тиждень, тобто відрізок або період часу), що означає «відстань, яку можна пройти на веслах без відпочинку»²⁷. У германо-скандинавській навігаційній практиці свого часу побутовала одиниця вимірювання пройденої човном відстані на веслах – «veskosjoe»; у перекладі це означало «зміна в морі», тобто певна відстань, яку могла пройти команда веслярів без відпочинку. Точна відстань залежала від місця та часу. Зокрема, у північній Фінляндії по р. Каяна екіпаж човна міг пройти 3,6 км. проти течії. Уздовж берегової лінії у південній Балтиці вона становила в середньому 8,3 км. Така дистанція видається цілком прийнятною для команди судна вікінгів²⁸.

На даний час найбільш переконливою вважається гіпотеза шведського вченого Ф. Аскеберга, який виводить термін «вікінг» від дієслова «vikja» – «повертати», «відхилитися». Вікінг, на його думку, – це людина, яка попливла з дому, залишила батьківщину, тобто морський воїн, пірат, котрий вирушив у похід за здобиччю. Цікаво, що в джерелах цей термін вживається особливо часто не стосовно людини, а як позначення самої грабіжницької акції: «піти, вирушити у viking». Крім того, проводиться досить чітка різниця між відплиттям «у вікінг» й торговою мандрівкою²⁹.

З вищевикладеного можна сформувати наступну логічну послідовність: «vikinger» (ч.р.), який перебував у «viking» (ж.р.) і котрий покинув Скандинавію з торговою або військовою метою³⁰. (Зазначимо, що форми активності вікінгів складно чітко розмежовувати, оскільки доволі часто одні й ті самі вікінги могли згорнути торгівельну активність та перейти до розбою. Як приклад, можна навести цитату з «Саги про Егіля»: «Б'йорн багато плавав морями, іноді як вікінг, а іноді займаючись торгівлею»)³¹.

Р. Буайє розкритикував деякі теорії колег-скандинавістів стосовно значення терміну «вікінг». Зокрема, він поставив під сумнів достовірність припущення про наявність зв'язку між дієсловами «vik-» і «vig-» (убивство, бій), а також доречність виводити цю дефініцію від слова «wikan» (тюлень), – тобто

¹⁸ Koenigsberger H. *Medieval Europe 400-1500*, London and New York: Routledge, 2013, P. 93 [in English].

¹⁹ Brink S. *Who were...*, op. cit., P. 6.

²⁰ Gurevich A. *Pohody vikingov [Viking Raids]*, M.: Nauka, 1966, P. 80 [in Russian].

²¹ Buaje R. *Vikingi...*, op. cit., P. 138.

²² «Viking», *Historical Dictionary of the Vikings*, Lanham, Maryland, and Oxford: The Scarecrow Press, Inc., 2003, P. 277 [in English].

²³ Ibidem.

²⁴ Brink S., *Who were...*, op. cit., P. 6.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Vogel W. «Wik-Orte und Wikinger. Eine Studie zu den Anfängen des germanischen Stadtewesens» [Wik Settlements and Vikings. A Study on the Beginnings of Germanic Urban Development], *Hansische Geschichtsblätter [Hanseatic Historical Journal]*, 1935, Vol. 60, P. 31 [in German].

²⁷ Brink S., *Who were...*, op. cit., P. 6.

²⁸ Daggfeldt B. «Vikingen – roddaren» [The Viking – the rower], *Fornvännan [The Ancient Friend]*, 1983, 78, P. 92-93 [in Swedish].

²⁹ Gurevich A. *Pohody...*, op. cit., P. 80.

³⁰ Brink S., *Who were...*, op. cit., P. 6.

³¹ *Saga ob Egile [Egil's Saga]*, *Islandskie sagi*. M.: Izdatel'stvo khudozhestvennoj literatury, 1956, P. 119 [in Russian].

«вікінги» це можливо ті, хто носив взуття з тюленьчої шкіри. Вчений спростував і етимологічний зв'язок терміну з дієсловом «vikja» (швидко пересуватися, крутитись на місці), на підставі надзвичайної маневреності кнорра – судна, що використовувалося для здійснення торгівельних операцій³². Загалом, можемо констатувати: вікінги у першу чергу були морськими розбійниками й грабіжниками. Лише в XIX ст. під впливом ідей романтизму їх проголосили відважними воїнами, звитязними героями. Як наслідок, така штучна героїзація призвела до виникнення певного образного стереотипу: всіх скандинавів, які жили в період з 800 по 1100 рр., – почали називати вікінгами³³.

Поруч із терміном «вікінг» у скандинавських джерелах фігурує термін «dreng»; його етимологія й нині продовжує залишатися предметом жвавих дискусій вчених. Відомий ісландський політик та історик, скальд Сноррі Стурлуссон (1178-1241) писав, що цим словом називалися юнаки, які, залишившись без спадкового наділу (одаля), самотужки здобували собі багатство і славу³⁴. Вчені припускають, що окремий, не менш дискусійний термін «дренг» міг застосовуватись до молодого, неодруженого чоловіка, котрий ще не знайшов свого місця в житті, не заробив статків та репутації, послідовника конунгів і ярлів у їхніх грабіжницьких експедиціях, котрі, зазвичай, організовувались з метою піднесення власного авторитету, необхідного для досягнення поважного соціального статусу³⁵. Терміну «дренг» науковці протиставляють інший – «fegn», котрий в епоху вікінгів використовувався для позначення старшого, зрілого чоловіка, котрий набув певних статків й одружився³⁶.

Така диференціація підтверджується даними епіграфіки: у написах, нанесених на пам'ятні рунічні камені, «dreng(и)» згадуються 55 разів, а «fegn(и)» – тобто «вільна людина, муж, осілий землевласник, воїн», – усього лише 29³⁷. Також вченими зафіксований окремий випадок, де представлені обидві соціальні стратифікації в рамках однієї родини: викарбуваний напис називає людину, котра визначається як батько «дуже хорошого fegn(a)» і брата «дуже хорошого dreng-воїна». Звідси витікає: вільні орендарі, найвірогідніше, були активними воїнами, а тегни – осілими землевласниками³⁸.

З-поміж комплексу передумов і причин, що зумовили появу саме інвазійної складової практики

походів вікінгів, спробуємо виділити ті, що були продиктовані військово-політичними й соціальними реаліями скандинавського барбарікуму. Як переконаний французький медієвіст-варваролог Л. Мюссе, – справжній мотиваційний «двигун» вікінгів необхідно шукати, швидше, в ідеології та соціальній структурі, ніж у тих матеріальних факторах, які може виявити археологія. Здобути престиж й добитися соціального підвищення можна було лише двома взаємодоповнюючими шляхами: воїнським подвигом і вотчинним володінням землею. Заморські «пригоди» пропонували спокусливий засіб для реалізації обох завдань. Коли одного чудового дня випадала нагода пошукати щастя у далеких землях, – кожний волів нею скористатися. Велика скандинавська експансія багато в чому була зобов'язана процесу схожому зі сніговою лавиною: привабливий приклад дрібних набігів, що мали доволі переконливий успіх, тягнув за собою нові; їхня кількість невпинно зростала доти, доки їх прибутковість не почала знижуватись³⁹.

Історіографія проблеми. У світовій скандинавістиці існує значна кількість фахової літератури, присвяченої практично усім аспектам епохи вікінгів: походженню й етимології терміну «вікінг»; військовим походам; географічним відкриттям і колонізації нових територій; матеріальній та духовній культурі; язичницьким віруванням й прийняттю християнства; соціальній організації; взаєминам з іноземними державами тощо. Природно, причини походів скандинавів також викликали інтерес у дослідників.

Нині, в сучасній науці виділяють наступні чинники, що визначили мілітарно-торгівельну активність вікінгів: технологічний (вдосконалення зброї, реманенту, технічних засобів); вплив навколишнього середовища (геокліматичні умови); демографічний (зростання кількості населення); економічний (торгівля і урбанізаційні процеси); політичний (послаблення/відсутність централізованої влади в країнах континентальної Європи; початок державотворчих процесів в самій Скандинавії й посилення автократизму в політичній сфері), ідеологічний (духовно-світоглядні та морально-етичні трансформації)⁴⁰. Найбільш ґрунтовно серед вищезначених факторів науковцями висвітлено – демографічний, політичний, економічний і технологічний, у той час як причинам ідеологічного характеру приділяється недостатня увага. До прикладу, у своїй статті, присвяченій причинам появи епохи вікінгів в історії Європи англійський дослідник Дж.

³² Buaje R. Vikingi..., op. cit., P. 137.

³³ Krause A. Die Welt..., op. cit., P. 14.

³⁴ Molodsha Eda [The Younger Edda], Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho, 2024, P. 365 [in Ukrainian].

³⁵ Raffield B., Price N., Collard M. «Male-biased operational sex ratios and the Viking phenomenon: an evolutionary anthropological perspective on Late Iron Age, Scandinavian raiding», *Evolution and Human Behavior*, 2017, Vol. 38, P. 320 [in English].

³⁶ Ibidem.

³⁷ Kurzenkova A. «Dzherelni mozhlivosti skandinavskykh runichnykh napisy XI st. shchodo vyvchennia sotsialnykh katehoriï» [The Source Potential of 11th-Century Scandinavian Runic Inscriptions for the Analysis of Social Structures in the Viking Age], *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka, Serii: Istorii* [Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Series: History], 2014, Vyp. 1, Ch. 3, P. 155 [in Ukrainian].

³⁸ Kurzenkova A. Dzherelni mozhlivosti..., op. cit., P. 155.

³⁹ Myusse L. Varvarskie nashestviya na Zapadnuyu Evropu: vtoraya volna [Barbarian Invasions of Western Europe: The Second Wave], C.-П.: Evraziya, 2006, P. 200 [in Russian].

⁴⁰ Barrett J. «What caused the Viking Age?», «Antiquity», 2008, Vol. 82, Iss. 317, P. 672 [in English].

Баррет комплексно характеризує всі, однак ідеологічним вчений відвів лише один абзац, наводячи цитату англійського археолога Н. Прайса стосовно впливу «фаталістичного світогляду» норманів на їхню військову активність⁴¹.

Автор п'ятого розділу фундаментальної «Кембриджської історії Скандинавії», присвяченого походам вікінгів – П. Сойєр, обмежився аналізом причин суто економічного характеру, акцентуючи на ключовій ролі торгівлі скандинавів із зовнішнім світом, що визначили їхню інвазійну активність⁴².

У своєму дисертаційному дослідженні, де висвітлюються причини походів вікінгів, американська дослідниця Д. Кокс виділяє – економічні (торгівля), військові (найманство), політичні (завоювання нових територій, отримання нових володінь на теренах континентальної Європи в обмін на мілітарну допомогу, підтримка і участь в міжусобних війнах європейських правителів), соціальні (релігійні мотиви, пошуки нових земель і кращої долі осіб, які опинились поза законом, полігамія та успадкування майна старшими синами за принципом майорату). В якості причин ідеологічного змісту (ідейного характеру) авторка стверджує, що вікінги вирушали в походи з метою захоплення багатства й скарбів; саме це на її думку сприяло зростанню престижу і авторитету вікінгів серед одноплемінників і отриманню ними влади⁴³.

Науковиця наводить ще один цікавий факт, котрий допомагає краще зрозуміти мотиви військової активності скандинавів: мова йде про реалізацію особистих матримоніальних амбіцій об'єднувача Норвегії Гаральда Прекрасноволосого (850-933 pp.). Майбутній конунг Норвегії посватався до Гюди, доньки конунга Ейріка з Хьордаланда, але вона поставила умову, що Гаральд спочатку має завоювати всю Норвегію. Зрозуміло, що у разі успіху Гаральд отримає відповідний статус і матеріальні ресурси, щоб бути гідним чоловіком доньки конунга. Для досягнення цієї мети Гаральд мав поставити на кон свою честь та гідність, замішані на неабиякій честюлюбності. В контексті висвітлення мотиваційних аспектів військової активності вікінгів, Д. Кокс обмежилась характеристикою лише двох вищезгаданих аргументів, не беручи до уваги чинники світоглядного, релігійного та морально-етичного змісту.

Найповніше передумови ідеологічного змісту походів вікінгів представлені у статті шведського

вченого Б. Раффільда⁴⁴. Аналізуючи знахідки зброї, виявлені у дитячих похованнях, дослідник стверджує: саме у такий спосіб відбувався процес включення скандинавських хлопчиків у мілітарне середовище вікінгів і, відповідно, формувалася ідеологія майбутнього військового лідера. Вчений також наголошує на винятковій ролі маскулінності для скандинавського соціуму у формуванні світогляду й норм поведінки молодих людей, для яких вважалося взірцем (еталоном) саме активна участь у військових і торгівельних операціях.

Британський вчений С. Ешбі у свою чергу звертає увагу на те, яку роль відігравали подорожі у суспільній свідомості скандинавів⁴⁵. Історик переконаний: знання та ексклюзивні речі, отримані внаслідок вдалих експедицій, реально впливали на підвищення політичної ваги і авторитету найбільш заповзятих мандрівників. В уяві норманів привезені з далеких країв предмети розкоші наділяли їхніх власників певною політичною силою та демонстрували їхню вдачу.

У статті київського історика С. Набоки⁴⁶ проаналізовані ключові фактори й причини експансії вікінгів, піддана оцінці політична картина життя країн Західної Європи, Скандинавії та Київської Русі у IX-XI ст. На думку вченого, основним чинником «раптового вибуху активності норманів» стали зміни в релігійно-ідеологічній свідомості скандинавського суспільства. Як доводить автор, в результаті еволюції релігійних вірувань германців змінилися їхні світоглядні уявлення: зокрема, віра у своє відродження через війну і смерть дарувала вікінгам надію й стимулювала їхню хоробрість. Війна в єдичній міфології займала почесне місце між життям та смертю. Таке світобачення на думку історика, на архетипному рівні визначало усталену модель поведінки скандинавів⁴⁷.

До виокремленої проблеми звертався і автор даної статті. Так, у публікації, присвяченій мотиваційному аспекту колонізації ісландцями Гренландії та Вінланду⁴⁸, на думку дослідника ключову роль відіграв людський чинник: будучи харизматичною особистістю, Ейрік Торвальдссон (950-1003) на прізвисько Рудий не зміг самореалізуватись у Ісландії в умовах наявності сильніших й авторитетніших хьовдінгів. Опинившись на вигнанні за скоєне вбивство, він вирушив на пошуки нової землі, про факт існування якої він знав від своїх співплемінників. Цілком очевидно, що йому були

⁴¹ Ibidem, P. 680.

⁴² Sawyer P. «The Viking expansion», The Cambridge history of Scandinavia, Vol. 1. Prehistory to 1520, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, P. 107 [in English].

⁴³ Cox D. Explaining Viking Expansion. Thesis submitted to the College of Arts and Sciences at West Virginia University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Medieval History, Morgantown, 2002, P. 112-113 [in English].

⁴⁴ Raffield B. «Playing Vikings. Militarism, Hegemonic Masculinities, and Childhood Enculturation in Viking Age Scandinavia», Current Anthropology, Vol. 60, No 6, December 2019, p. 813-835 [in English].

⁴⁵ Ashby S. «What really caused the Viking Age? The social content of raiding and exploration», Archaeological dialogues, 2015, Vol. 22 (1), P. 89-106 [in English].

⁴⁶ Naboka S. «Peredumovy «rukhu vikiniv» v istorii serednovichnoi Yevropy» [The Preconditions of the «Viking Movement» in the History of Medieval Europe], Sotsialna istoriia: Naukovyi zbirnyk, Kyiv: Lohos, 2012, Vyp. VIII, P. 6-14 [in Ukrainian].

⁴⁷ Ibidem, P. 13.

⁴⁸ Vorotniak I. «Kolonizatsiia islandtsiamy Hrenlandii ta Vinlandu v epokhu vikiniv: motyvatsiinyi aspekt» [The Colonization of Greenland and Vinland by the Icelanders During the Viking Age: A Motivational Aspect], Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii, Chernivtsi, 2016, T. 2, P. 124-164 [in Ukrainian].

притаманні амбіції лідера, які Ейрік зміг проявити і сповна реалізувати на новій батьківщині, де природні умови й ресурси виявились багатішими за ісландські. Відкриття та обстеження Вінланду здійснювалось, у першу чергу, з метою особистого збагачення й шляхом пошуку ресурсів, які могли суттєво матеріальні статки. Автор стверджує: у відкритті та освоєнні Вінланду, як і у випадку з Гренландією, стрижневим мотивом став особистісний фактор: Лейв Ейрікссон (972-1020), старший син Ейріка Рудого, воліючи здобути славу, повагу й авторитет, наслідував свого батька.

У публікації, що побачила світ 2023 р., аналізуються чинники, котрі сутнісно визначили феномен військових походів вікінгів⁴⁹. На прикладі ісландських родових саг дослідник продемонстрував, що у сформованому стереотипному сприйнятті скандинавів (їх ментальній рецепції) участь у походах в молодому віці вважалась загальноприйнятною нормою, оскільки це давало нагоду отримати як життєвий досвід, репутацію відважного воїна та купця, – так і неабиякі багатства. У подальшому вони давали змогу вести розмірене життя забезпеченого власника хутора, а іноді обіймати досить високі посади годі, ярла чи лангмана.

Метою даної публікації є комплексний аналіз передумов соціального, світоглядного та релігійного характеру, що визначили феномен масштабної мілітарної активності вікінгів у Європі. Для реалізації поставленої мети, залучено широке коло середньовічних скандинавських джерел: дані археології, епіграфіки, едичної традиції і родових саг.

Виклад основного матеріалу. В означений період у Скандинавії сформувалася унікальна соціокультурна ситуація, у якій саме мілітарна складова стала визначальною домінантою, а всі сутнісні, світоглядні, ціннісні орієнтири й пріоритети зазнали трансформаційних змін, прийшовши у відповідність з пануючим військовим етосом⁵⁰.

Як відомо, практично з первісних часів війна (напад на сусідів, захист своєї території, небезпечні полювання) та мандрівка (міграція племені, відселення молодих людей при перенаселенні території, пошук нових земель) ставали причиною зміни форм влади й основними (в мотиваційному сенсі) рушійними силами соціальної мобільності. «Поклик далеких мандрів» й «дух войовничості» були ментальними руйнівниками

усталених циклів життя роду і вносили стохастичний момент в соціальні системи⁵¹.

Одним із способів, за допомогою якого відбувалося формування ідентичності воїна в епоху вікінгів (бійців, торговців, ремісників, купців), – було наслідування хлопчиками дорослих під час гри, що реалізовувалося значною мірою за допомогою іграшок (дерев'яних мечів, фігурок коней, кораблів); останні неодноразово виявляються археологами по всьому ареалу поширення матеріальної культури вікінгів (Ірландія, Україна, Росія, Німеччина, Фарерські острови і Гренландія)⁵². Військові цінності й навички прищеплювалися підліткам як обов'язкова складова їхнього виховання⁵³. Доволі часто вікінг, у якого був малолітній син, при спілкуванні з ним привчав хлопчика триматися за руків'я батьківського меча і розуміти, про що ведеться розмова. Ось типова настановча промова батька, адресована синові: «Це мій меч. Його ім'я Хільдітонн. Він був у мого батька, а до цього у його батька. Зараз він мій і незабаром буде твоїм»⁵⁴.

Як засвідчують археологічні артефакти, практика привчання хлопчиків до зброї у ранньому віці бере свій початок ще з епохи Великого переселення народів. До прикладу можна навести результати дослідження археологами поховання в Хогомі (Högom, 500 р.н.е.), де було виявлено скелет чоловіка, котрий помер у підлітковому віці. Серед поховального інвентарю вчені виявили рештки одягу (можливо туніки), прикрашений коштовностями черес, меч з інкрустованим гранатом руків'ям, кінне спорядження, у тому числі – пишно гаптоване сідло⁵⁵. На високий статус небіжчика вказують залишки дерев'яного скіпетра⁵⁶.

У похованні № 977 могильника Бірки (Швеція), в якому було захоронено хлопчика віком 9-10 років⁵⁷, виявлено маленький меч (Ur 56). Загальна вага цього екземпляра становить 549 г, а довжина – 70 см⁵⁸. Крім того, серед інвентарю знайдено щит, в'язку (8-10) стріл з ланцетоподібними наконечниками, залізну фібулу у формі пера, ніж, фрагменти декоративних срібних тасьм, 14 куфічних срібних дирхемів (чекан 932-941 pp.), залізне грузило із накладкою з листової латуні, кріплення для т. зв. «руків'я хлиста» із заліза, фрагмент ланцюга, залізні обручі для дерев'яного відра, дві кішки для взуття й залізні вудила⁵⁹.

⁴⁹ Vorotniak I., Danyliv M., «Motyvatsiini vytochy pokhodiv vikiniv: dyskurs skandynavskykh dzherel» [Motivational Origins of Viking Expeditions: A Discourse Analysis of Scandinavian Sources], Starodavnie Prychornomoria, Vyp. XIV, Odesa, 2023, P. 424-435 [in Ukrainian].

⁵⁰ Filosofov I., Fenomen geroicheskogo povedeniya v drevnej Skandinavii: ideal'nye modeli i povedencheskaya praktika (po dannym eddicheskikh pesen i sag o drevnih vremenah) [Heroic Behavior in Ancient Scandinavia: Ideals and Practices According to Eddic Poetry and the Sagas of Ancient Times]. Avtoreferat diss. k. i. n. Saratov, 2011, P. 3 [in Russian].

⁵¹ Fetisov A., Shchhavelev A., Vikingi. Mezhdru Skandinaviej i Rus'yu [The Vikings: Between Scandinavia and Rus'], M.: Veche, 2013, P. 13 [in Russian].

⁵² McAlister D. «Childhood in Viking and Hiberno-Scandinavian Dublin, 800-1100, in «Everyday Life», Viking-Age Towns: Social Approaches to Towns in England and Ireland, c. 800-1100», Oxford: Oxbow Books, 2013, P. 90-94 [in English].

⁵³ Raffield B. Playing Vikings..., op. cit., P. 818.

⁵⁴ Peirce I. Swords of the Viking Age, Woodbridge: Boydell, 2002, P. 2 [in English].

⁵⁵ Gräs A.-S. «A Princely Child in Birka», Studien zur Archäologie des Ostseeraumes: von der Eisenzeit zum Mittelalter: Festschrift für Michael Müller-Wille, Neumünster: Wachholtz Verlag, 1998, P. 283 [in English].

⁵⁶ Ibidem, P. 284.

⁵⁷ Androshchuk F. Mechi vikingov [Viking Swords], Kyiv: Vydavnychiy dim «Prostir», 2013, P. 99 [in Ukrainian].

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Gräs A.-S. A Princely Child..., op. cit., P. 283.

У похованні в лодії (№ 11) могильника Вальс'єрде (Швеція) знайдено меч типу Z, загальною довжиною 66,5 см. Український археолог Ф. Андрощук відзначає, що даний тип холодної зброї занадто короткий, щоб належати дорослій людині. Тому, швидше за все, він був виготовлений індивідуально для низькорослої людини, можливо – дитини⁶⁰. Ще один екземпляр зброї ближнього бою, який вірогідно належав дитині, археологи розкопали в Рінгебю (провінція Опіланд, Норвегія). Його загальна довжина – 47,7 см, вага – 409 г. У цьому ж могильнику виявлені – маленька за розміром сокира, спис і умбон щита⁶¹.

Два вищезгадані шведські мечі супроводжувалися інвентарем, характерним для дорослих поховань. Враховуючи незвичність знахідки, була зроблена спроба інтерпретувати поховання хлопчика в Бірці як могилу принца⁶². Ф. Андрощук наголошує: незалежно від ставлення до такої інтерпретації, очевидним є факт надання якогось особливого статусу похованим з цими мечами. Такий статус може бути пояснений ймовірним станом переходу небіжчиків від дитинства до зрілості⁶³.

Цікавою особливістю деяких мініатюрних мечів, знайдених у Старій Ладозі – датованих VIII-IX ст., а також – IX ст. з Новгороду є те, що вони типологічно співвідносяться з повнорозмірними функціональними мечами, котрі використовувалися на той час у Західній Європі та Скандинавії⁶⁴. Варто також згадати знахідку невеликого меча з Лаф Гура (Ірландія), виготовлення якого датується X ст. Довжина знахідки складає 76,3 см, довжина руків'я – 6,8 см, і атрибується вченими як престижна зброя дитини зі знатного роду⁶⁵. Спеціальний характер цієї зброї, безумовно, вказує на те, що вона могла виступати як символ високого соціального статусу небіжчика й транслювати ідею про те, чого її юний власник повинен був досягти у житті – бути відважним і успішним воїном і, можливо, одного дня стати військовим лідером⁶⁶.

Отже, набір предметів, виявлених у вищезгаданих похованнях, аналогічний до тих речей, що знаходять в могилах дорослих вікінгів. Таке співпадіння підтверджує наукову гіпотезу про включення скандинавських хлопчиків у доросле життя у досить ранньому віці – 6-10 років⁶⁷. Вчені висловлюють ще одне симптоматичне припущення: іграшкова зброя дозволяла дітям опосередковано отримувати уявлення

про військову культуру й традиції шляхом наслідування дорослим у своїх іграх, – унаочнено імітуючи набіги, битви і вбивства⁶⁸. Довжина леза зменшеної «зброї» (50-60 см) і рукояття завдовжки 5-6 см свідчать про можливість користуватися нею дітьми-підлітками⁶⁹. Описані вище знахідки зброї з одного боку вказують на те, що у такий спосіб діти орієнтувалися на «збройну моду» військової еліти, а з іншого вони демонструють – іграшки були спеціально виготовлені для ознайомлення хлопчиків зі стилем і формою зброї, якою їм – можливо невдовзі, доведеться користуватись⁷⁰.

Факти дитячої ігрової практики зі зброєю дітьми підтверджуються писемними джерелами: юний Олаф Трюггвасон (майбутній конунг Норвегії, хреститель Скандинавії) за допомогою маленької сокири помстився убивці свого вихователя – Торольву Блошина Борода⁷¹; Егіль Скалагрімсон у семирічному віці проломив череп сокирою своєму кривднику – Гріму, синові Хегга з Хеггстадіру, який був старший на три роки⁷². Доступ, отриманий деякими підлітками до зброї сприяв підвищенню їхнього статусу серед однолітків, надаючи таким чином можливості відтворювати соціальну ієрархію, котра панувала у світі дорослих. Одночасно така практика могла прискорити і легітимізувати формування особистого суперництва, конкурентної ініціативи та агресивної поведінки серед дітей⁷³.

У «Старшій Едді» в «Промовах Грімніра» зазначається, що в конунга Храудунга було двоє синів – Агнар і Гейрред; першому виповнилося десять років, другому – вісім. Після смерті батька конунгом обрали молодшого – Гейрреда, який згодом став «достойним мужем»⁷⁴. У Гейрреда надалі народився син, якого батько назвав на честь свого зниклого брата. Коли при дворі конунга з'явився бог Один в образі Грімніра, – правитель наказав піддати його тортурам, щоб він став «балакучішим». Один провів без їжі й питва вісім ночей. Тоді десятирічний Агнар пішов до Грімніра і подав йому повний ріг пива, аби той напився. Бог віддячив синові конунга наступними словами: «Шануйся ти, Агнаре //, щастя тобі // сам Вератюр позичає; // за тее питво // отримаєш ти // істинно гарну віддачу»⁷⁵. В даному контексті варто звернути увагу на ім'я Вератюр («Тюр людей»); воно – одне з багатьох, якими називали Одіна. Інформаційним є сам термін «Тюр» – так називали

⁶⁰ Androshchuk F. Mechi..., op. cit., P. 99.

⁶¹ Peirce I. Swords of the Viking..., op. cit., P. 86.

⁶² Androshchuk F. Mechi..., op. cit., P. 99.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ From Viking to crusader: the Scandinavians and Europe 800-1200 / Eds.: Roesdahl E., Wilson D. M., Uddevalla: Bohuslänningens Boktryckeri, 1992, P. 301 [in English].

⁶⁵ Peirce I. Swords of the Viking..., op. cit., P. 95.

⁶⁶ Raffield B. Playing Vikings..., op. cit., P. 822.

⁶⁷ Gräs A.-S. A Princely Child..., op. cit., P. 288.

⁶⁸ Raffield B. Playing Vikings..., op. cit., P. 822.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ McAlister D. Childhood in Viking..., op. cit., P. 92.

⁷¹ Saga ob Olave syne Tryggvi [Olaf Tryggvason's Saga], Snorri Sturluson. Krug Zemnoj [Earth circle], M.: Nauka, 1980, P. 101 [in Russian].

⁷² Saga ob Egile..., op. cit., P. 131.

⁷³ Raffield B. Playing Vikings..., op. cit., P. 822.

⁷⁴ Starsha Edda [The Elder Edda], Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho, 2020, P. 95 [in Ukrainian].

⁷⁵ Ibidem., P. 97.

нордичного бога «правильної», «статусної» війни, судового двобою тощо⁷⁶. Наведений сюжетний фрагмент засвідчує: в епоху вікінгів, принаймні синів правителів змалку готували до воїнської звитяги.

Молоді скандинави, які претендували на здобуття статусу конунга, в ранньому віці вирушали у військові походи з метою набуття практичних навичок, авторитету і слави. «Сага про Харальда Прекрасноволосого» саме в цьому подієвому руслі розповідає про Ейріка Харальдсона, майбутнього норвезького конунга Ейріка Кривава Сокира (928-933): «Коли Ейріку було дванадцять років (дана акцентована констатація співзвучна з прислів'ям, висловленим у «Старшій Едді»: «Орел кричить рано»⁷⁷; воно означало, що воїн-герой проявляє себе або в юності, або ніколи⁷⁸), дав йому конунг Харальд п'ять бойових кораблів і вирушив він у військовий похід, спочатку в Аустрвег, а потім на південь у Данмарк і у Фрісланд та Саксланд, і пробув у цьому поході чотири роки. Після цього вирушив він на захід за море, і воював у Шотландії та Бретландії, Ірландії та Валландії, і провів там інші чотири роки. Після цього вирушив він на північ у Фіннмарк і до Бьярмаланду, і була у нього там велика битва, і [він] переміг»⁷⁹. Персонаж «Саги про Вьольсунгів» Хельгі так само «виріс великодушним і улюбленцем багатьох, і першим серед мужів у будь-якій справі. Подієюють, що він виступив у похід маючи п'ятнадцять років від народження»⁸⁰.

Висновки. В межах узагальнення можна стверджувати: широкомасштабна мілітарна активність вікінгів являє собою складний багатофакторний феномен, де визначальну роль відігравали ідеологічні, соціальні та релігійні чинники. Аналіз писемних скандинавських джерел – зокрема, родових саг,

«Старшої Едди», та рунічних написів демонструє домінування воїнських цінностей у скандинавському соціумі того часу.

У цих текстах міститься своєрідна модель героїчного ідеалу: юнак, який із раннього віку прагне участі в походах, здобуває честь, славу, багатство і високий статус завдяки мужності, рішучості та перемогам. Часті згадки про військові дії, дитячі ініціації, практика передачі зброї як символу спадковості та авторитету, епізоди ранньої соціалізації воїнів – усе це дає підстави констатувати наявність глибокої ментальної підготовки до війни, що відображалася у фольклорній і літературній традиції. Разом з тим, проаналізовані писемні джерела відтворюють ціннісну систему норманського соціуму, в якому війна, мандрівка та особиста звитяга чи вдача становили основу життєвої стратегії. Саме тому аналіз цих текстів є ключовим для розуміння мотивацій скандинавської експансії в добу вікінгів.

Воротняк Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Коло наукових інтересів: етнографія Буковини, історія Скандинавії епохи вікінгів. Автор понад 50 наукових праць, статей і розвідок.

Vorotniak Ivan – PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Research interests: ethnography of Bukovina; history of Scandinavia during the Viking Age. Author of more than 50 scholarly publications, including articles and research studies.

Received: 13.05.2025

Advance Access Published: June, 2025

© I. Vorotniak, 2025

⁷⁶ Ibidem, примітка 1.

⁷⁷ Starsha Edda, P. 216.

⁷⁸ Golovnyov A., Antropologiya dvizheniya (drevnosti Severnoj Evrazii) [Anthropology of Movement (Ancient Northern Eurasia)], Ekaterinburg: URO RAN; «VoloT», 2009, P. 232 [in Russian].

⁷⁹ Saga o Haral'de Prekrasnovolosom [The Saga of Harald Fairhair], Snorri Sturluson. Krug Zemnoj, M.: Nauka, P. 49 [in Russian].

⁸⁰ Saga o Vyol'sungah [The Saga of the Völsungs], M.-Jl.: Academia, 1935, P. 120 [in Russian].